

CAP. II

Istoria Liturghiei creștine

A

LITURGHIA CREȘTINĂ ÎN PRIMELE TREI VEACURI

1. Liturghia în epoca Sfinților Apostoli

Precum reiese din cele spuse pînă acum, cea dintîi Liturghie a fost săvîrșită de Mîntuitorul Însuși, la Cina cea de taină, cînd, în cadrul ritualului unei mese pascale iudaice, El a înființat Sfînta Euharistie, temelîa și sîmburele cultului Legii celei Noi, cultul creștin¹. Ceea ce a făcut El atunci constituie elementul esențial și sîmburele originar din care s-a dezvoltat treptat toată rînduiala de mai tîrziu a Sfintei Liturghii.

Precum am spus, Mîntuitorul a lăsat Sfinților Săi Apostoli porunca de a face și ei ceea ce făcuse El la Cină: «Aceasta faceți întru pomenirea Mea» (Lc. XXII, 19 și 1 Cor. XI, 24). Conformîndu-se acestei porunci, Apostolii și mai apoi ucenicii lor înnoiau în fiecare duminică jertfa Mîntuitorului întru continua aducere aminte de El. Pentru aceasta, ei imitau pe Mîntuitorul Însuși, Care la Cină, înainte de a frînge pîinea și a o împărți ucenicilor, a *binecuvîntat*, iar cînd le-a întins paharul, a *mulțumit* (vezi Mt. XXVI, 26—27; Mc. XIV, 22—23; Lc. XXII, 17—18; 1 Cor. XI, 23 ș.u.). Cînd se adunau deci pentru rugăciune, Sfinții Apostoli mulțumeau și apoi se rugau îndelung ca Domnul să prefacă pîinea și vinul de pe masa lor în înșuși Sfîntul Său Trup și Sînge, cu care apoi se împărțeau. Ritualul acesta sumar, imitat după modelul Cinei, constituie nucleul esențial al Sfintei Liturghii în toate riturile liturgice creștine sau sîmburele originar care a rămas constant în toate Liturghiile și din care a crescut și s-a dezvoltat cu timpul rînduiala de azi a Liturghiei creștine.

Pe baza diferitelor mențiuni și aluzii incidentale din scrierile Noului Testament, referitoare la săvîrșirea Sfintei Euharistii și mai ales din instrucțiunile date de Sfîntul Apostol Pavel corintenilor cu privire la aceasta (1 Cor. XI, 23—26), se poate presupune că *ritualul euharistic* consta în următoarele: se aducea pîinea și vin, iar liturghisi-

1. Comp. și Simeon al Tesalonicului, *Despre dumnezeieștile taine*, cap. 44, trad. rom. cit., p. 64.

torul facea rugăciuni de laudă și mulțumire (comp. I Cor. XIV, 16) apoi, amintind de patimile și moartea lui Hristos, pronunța cuvintele rostite de Mântuitorul însuși la Cină și binecuvînta pîinea și vinul, după care urma frîngerea pîinii și împărțirea. Se făceau și rugăciuni pentru diferite categorii de credincioși. (I Tim. II, 1); la rugăciunile de laudă și mulțumire, poporul se asocia răspunzînd la sfîrșit cu vechiul termen ebraic *Amin* (I Cor. XI, 16).

La aceste elemente principale ale rînduiei Liturghiei din această primă perioadă a istoriei Bisericii creștine, se vor fi adăugat și altele, secundare, amintite sporadic și incidental în unele din cărțile sfinte ale Noului Testament, singurele noastre izvoare de informație asupra cultului creștin din acea epocă.

Astfel, nu e tocmai sigur dacă «*sărutarea păcii*», de care se vorbește în unele locuri din Noul Testament (I Tes. V, 26; Rom. XVI, 16; I Cor. XVI, 20 și I Ptr. V, 14), se va fi practicat încă de pe atunci în adunările liturgice; tot așa de puțin sigură este și întrebuintarea în cult a unei mărturisiri publice de credință, la care face aluzie Sfîntul Apostol Pavel (I Tim. VI, 12).

Tot în legătură cu Euharistia aveau loc și harismele, adică acea revărsare abundentă de diverse și multiple daruri spirituale, caracteristică Bisericii primare (revelații, proorocii, glôsolalii, exorcisme, fălmăciri și darul făcerii de minuni, vezi I Cor. XIV); ele au dispărut în chip firesc, atunci cînd ardoarea inițială a creștinismului s-a atenuat și cînd entuziasmul spontan, specific prunciei tuturor religiilor, a făcut loc unor reguli și orînduiri instituționale.

În afară de ritualul euharistic propriu-zis, în cadrul adunărilor de cult din această epocă intrau și următoarele elemente componente, care se pot deduce din aluziile indirecte ale cărților Noului Testament:

a) Lecturile din epistolele Sfîntilor Apostoli, alături de cele din cărțile sfinte ale Vechiului Testament, care făceau parte din ritualul sinagogii (vezi Fapte XIII, 15; I Tes. V, 27; Col. IV, 16).

b) Predica, sub forma ei cea mai simplă și mai familiară, de *omilie*, adică explicații asupra textelor citite (vezi Fapte XX, 7, 11, unde se întrebuintează chiar termenul de $\delta\mu\lambda\acute{\epsilon}\omega$; I Tim. IV, 13; I Cor. XVI, 26);

c) Cîntările religioase (psalmi, imne și cîntări duhovnicești: I Cor., XVI, 26; Efes. V, 19; Col. III, 16); între acestea vor fi fost, probabil, imnele din cărțile Noului Testament: al preotului Zaharia, tatăl Sfîntului Ioan Botezătorul (Lc. I, 68—79), al dreptului Simeon (Lc. II, 29—32) și al Sfintei Fecioare (Lc. I, 46—54), precum și unele fragmente de proză ritmată, citate în scrierile Sfîntului Apostol Pavel (Rom. XII,

11—12; Efes. V, 14²; I Tim. III, 16³; II Tim. II, 11—13), care sînt privite de unii liturgiști ca rudimente ale primelor imne specifice creștine;

d) *Rugăciunea*, care forma preocuparea de căpetenie a celor dinții creștini (Fapte II, 42), cu invocarea frecventă a numelui lui Iisus sau cu refrenul: «Prin Domnul nostru Iisus Hristos» (Rom. V, 11, 21; IV, 11 ș.a.);

e) *Colectele pentru săraci* (I Cor. XVI, 1—2), care erau obișnuite și în serviciul sinagogii, ca o aplicație practică a îndemnurilor morale, la iubire și întrajutorare, date în predici.

2. Liturghie și agapă

Tot cu Euharistia erau conexe în veacul apostolic și mesele frățești (de dragoste) sau agapele (ἀγάπαι) (vezi Iuda, 12), pe care unii le consideră — nu fără dreptate — ca o prelungire sau o supraviețuire a meselor rituale iudaice de sîmbăta, păstrate în obișnuința primilor creștini, recrutați dintre evrei. Din indicațiile date de Sfîntul Apostol Pavel (I Cor. XI, 20—22), de Sfîntul Apostol Iuda (Epist. lui Iuda, 12), precum și de documentele din epoca post-apostolică (*Didahia celor 12 Apostoli*, capitolele IX și X; *Epistola către Smîrneni* a Sfîntului Ignatîu al Antiohiei, cap. VIII), nu reiese clar dacă agapa preceda sau urma cina euharistică. Cei mai mulți istorici și liturgiști cred însă, că agapa preceda Euharistia, deoarece primii creștini căutau să imite întru totul pe Mîntuitorul, Care a înființat Euharistia la sfîrșitul unei mese rituale iudaice (vezi în urmă); agapa reprezenta astfel Cina cea de taină și de aceea ceremonialul ei imita îndeaproape rînduiala meselor rituale iudaice. În unele scrieri vechi (ca de ex. *Didahia celor 12 Apostoli*, capitolele IX—X) ni s-au păstrat chiar formule rituale de binecuvîntare a pîinii și a vinului, întrebuintate la agape.

În tot cazul, indiferent de ordinea dintre ele, Euharistie și agapă au ființat de la început ca două lucruri distincte, care au coexistat pînă la începutul veacului al doilea. Între ele nu există un raport

2. «De aceea zice:

Deșteaptă-te, cela ce dormi,
Și te scoală din morți
Și te va lumina Hristos».

3. «Cu adevărat mare este taina dreptei credințe (creștinătății):

Dumnezeu S-a arătat în trup,
S-a îndreptățit în duh,
A fost văzut de îngeri,
A fost propovăduit între neamuri,
A fost crezut în lume,
S-a înălțat întru slavă».

genetic, cum pretind unii dintre teologii protestanți, după care la început nu au existat decât agapele, iar Euharistia s-ar fi născut din agapă, ca un rit prescurtat al acesteia, pe la sfârșitul secolului I, atunci când edictele prohibitorii ale împăratului Traian n-au mai permis practicarea agapelor în întinderea și cu ceremonialul de pînă atunci. Agapa care imita ritualul meselor iudaice, ar fi servit astfel ca punte de trecere de la ritualul iudaic la cel euharistic creștin.

Ca și harismele, specifice Bisericii primare, agapele se pretau foarte ușor la abuzuri și excese (dezordine). Chiar în veacul apostolic, Sfântul Apostol Pavel mustră abuzurile ce se făceau la aceste mese (cel puțin la Corint) și poruncește ca ele să aibă loc de aci înainte prin familii, iar nu în adunările de cult (vezi I Cor. XI, 21—22 și 33—34). Aceasta dovedește că agapa n-a făcut niciodată parte esențială din ritualul euharistic creștin și că ea a trebuit să se despartă foarte de timpuriu de Euharistie. Fiind mai degrabă o formă sau expresie a vieții de obște (*κοινωνία*) caracteristică primei comunități creștine din Ierusalim (vezi Fapte II, 42, 46), agapa a și dispărut, probabil, odată cu această formă de viață, pe cînd Euharistia, legată de rugăciune, adică fiind o formă de cult, a supraviețuit. Acolo unde ea s-a menținut mai mult timp, agapa a fost despărțită de Euharistie și a evoluat, luînd aspectul și sensul unui ospăț pentru săraci, cum se constată, de exemplu, din mențiunile de la Tertulian (*Apologeticum*, cap. 39), din *Constituțiile apostolice* (Cart. II, cap. 28), sau din lucrările Fericitului Augustin (*Contra Faustum Manichaeum*, XX, 20). În cele din urmă, ea se confundă cu *pomenile* sau *ospețele funerare*, care au încă loc, în unele părți ale Ortodoxiei, la înmormîntări și la parastasele pentru morți. Tot ca resturi din vechile mese frățești din Biserica veche pot fi socotite și mesele comune care au loc la noi în jurul bisericilor, la unele din marile praznice, mai ales la hramurile de biserici și la Paști (cînd mesele de praznic au fost înlocuite pe alocuri prin ofrandele care se aduc în biserici, se binecuvîntează și se împart celor prezenți: pîine sau «pască», brînză sau pește, carne de miel și vin).

3. Liturghia creștină în veacul al doilea

Izvorul cel mai important pentru reconstituirea rînduiei generale a Liturghiei din secolul II e *Apologia I* a Sfântului Iustin Martirul, scrisă pe la anul 150, și îndeosebi capitolele 65—67, unde autorul descrie și explică pe scurt rînduiala Liturghiei din vremea sa, cu scopul de a apăra pe creștini de calomniile care circulau pe seama lor, în legătură

cu adunările lor de cult. Aceste capitole alcătuiesc cea mai amănunțită expunere a Liturghiei creștine din primele trei secole, deși nu e vorba de o descriere dezvoltată și completă (cu formule de rugăciune, ca în Liturghier), ci de o simplă schemă a rînduiei generale a Liturghiei, indicînd pe scurt momentele sau părțile ei principale, în ordinea lor de desfășurare ; cap. 65 descrie o liturghie baptismală, cap. 66 dă o explicare dogmatică a ritului euharistic, iar cap. 67 descrie o liturghie duminicală obișnuită ⁴.

Liturghia catehumenilor (cap. 67) consta din următoarele :

a) Citiri din «memoriile Apostolilor sau din scrierile profeților», adică din Sfînta Scriptură a Noului și a Vechiului Testament, atît cît îngăduia timpul ;

b) Predica sau omilia proestosului liturghisitor (cu caracter exegetico-moral : sfat și îndemn).

La acestea se va fi adăugat, desigur, cîntarea religioasă (psalmii), de care însă Sfîntul Iustin nu pomenește.

Liturghia euharistică se săvîrșea stînd toți în picioare (cap. LXVII, 5 ; deci la Liturghia catehumenilor se putea sta și jos) și se compunea din următoarele :

a) O rugăciune generală, făcută de toți credincioșii (cap. LXV, 1 și LXVII, 5), probabil ectenia mare de mai tîrziu ;

b) *Sărutarea frățească (a păcii)*, pentru prima oară menționată clar ca act liturgic (cap. LXV, 2) ;

c) Se aduc proestosului piine și vin amestecat cu apă (cap. LXV, 3) ; *acea dintîi mărturie documentară despre întrebuițarea apei la Sfînta Euharistie* ;

d) Proestosul înalță asupra lor rugăciuni și mulțumiri (*εὐχαὶ καὶ εὐχαριστίαι*), atît cît poate (cap. LXVII, 5), iar poporul se asociază răspunzînd la sfîrșit : «Amin». În cursul rugăciunii se face amintirea Patimilor Domnului, rostindu-se și cuvintele Mîntuitorului de la Cina cea de taină (*Apol. I*, cap. LXVI, 2—3 și *Dialogul cu Iudeul Trifon* XLI, CXVII) ;

e) Urma împărtășirea : diaconii dădeau celor de față și tot ei duceau Sfînta Euharistie și celor absenți (cap. LXV, 5 și LXVII, 5).

4. Text în P.G., t. VI, col. 428—432. Textul grecesc al capitolelor de interes liturgic (61, 65—67), cu trad. lat. și adnotări, în MELV, p. 13—21.

4. Liturghia în veacul al treilea (Liturghia descrisă în «Rînduielele bisericești»)

O descriere completă a Liturghiei, în felul celei din prima Apologie a Sfântului Iustin, nu întîlnim în scrierile din secolul III. Cauza? Fie rigoarea disciplinei arcane, care interzicea expunerea misterelor creștine sub ochii celor neinițiați, fie lipsa prilejurilor de a se pune în discuție cultul creștin, fie că Liturghia era pentru creștini un lucru prea familiar și cunoscut, ca să facă obiectul unor expuneri sau tratate speciale. De aceea, în scrierile Părinților bisericești din secolul III (Clement al Alexandriei, Origen și Dionisie al Alexandriei pentru Egipt, Tertulian și Ciprian pentru Africa, Firmilian al Cezareii Capadociei pentru Asia Mică ș.a.), nu aflăm decît mențiuni sau aluzii izolate și incidentale sau indirecte despre starea Liturghiei din vremea lor.

Izvoare prețioase pentru starea Liturghiei din primele trei secole sînt scrierile pseudoepigrafe din grupa cunoscută sub denumirea colectivă de «*Rînduiele bisericești*» (Kirchenordnungen, Ordonnances ecclésiastiques), dintre care cele mai importante sînt următoarele trei:

- a) Rînduiala bisericească egipteană⁵;
- b) Constituțiile apostolice (Așezămintele Sfinților Apostoli)⁶;
- c) Testamentum Domini⁷.

Cea dintîi provine din secolul al III-lea, iar celelalte două, în forma lor actuală, provin din secolele IV—V, dar ele conțin și folosesc sau transmit de fapt materiale mai vechi, din secolul III sau chiar și de mai înainte. Ele sînt cele dintîi documente care ne transmit adevărate formulare liturgice, adică descrieri ale rînduiei liturgice în desfășurarea ei normală, cu textul rugăciunilor și al diferitelor formule, ca în Liturghierul de azi. Aceste reguli și formule sînt puse, printr-o ficțiune literară, chiar în gura Mîntuitorului sau a unora dintre Sfinții Apostoli, care le dictează lui Clement Romanul sau lui Ipo-

⁵. Text la H. Achelis, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechts*, I, Leipzig, 1891 și la F. X. Funk, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, II, Paderborn, 1906, p. 97—119.

⁶. Text în P.G., t. I, col. 555 ș.u. și la P. A. Lagarde, *Constitutiones Apostolorum*, Lipsca-Londra, 1862. Textul grecesc al capitolelor de interes liturgic, în MELV, p. 179—233. Trad. rom. în SPA, vol. II.

⁷. Text siriatic cu trad. lat., editat de patriarhul sirian unit Ign. Efrem Rahmani, *Testamentum Domini nostri Jesu Christi*, Moguntiae, 1899 (reimprimat la Hildesheim 1969). Trad. latină a textelor de interes liturgic, în MELV, p. 235—273. O succintă expunere a rînduiei din acest document (cart. I, cap. 23), precedată de o prezentare a documentului, pe bază de studii mai vechi, la Prof. Prot. L. Voronov, în «Bogoslavskie Trudi», vol. VI (Moscova, 1971), p. 207—219.

lit († 235). Se socotește, în general, că mai toate rînduielele bisericești enumerate mai sus derivă din lucrarea lui Ipolit cu titlul «*Traditia apostolică*» (Ἀποστολική παράδοσις), care era socotită pierdută, dar care s-ar regăsi în traducerea (prelucrarea) egipteană cunoscută azi sub denumirea de *Rînduiala bisericească egipteană*⁸.

Cea mai importantă dintre rînduielele bisericești este colecția cu titlul *Constituțiile* sau *Așezămintele Sfinților Apostoli* (Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων), opera unui compilorator necunoscut, de origine probabil siriană, din a doua jumătate a secolului IV. E împărțită în 8 cărți.

Material de interes liturgic — privitor la locașul bisericesc, la rînduielele de cult și la funcțiile liturgice ale membrilor ierarhiei bisericești — cuprind cărțile: a doua (cap. 57—59), a șaptea (cap. 33—49) și a opta (cap. 4—42). Cea mai importantă este cartea a opta (cap. 5—15), în care găsim cel dintîi formular de Liturghie cunoscut pînă acum. Este vorba de o Liturghie de tip sirian (antiohian), săvîrșită cu prilejul hirotoniei unui episcop. Această Liturghie este denumită de obicei *Liturghia Clementină*, deoarece în cart. VI, cap. 18, se spune că Constituțiile sînt date de Sfinții Apostoli, prin Clement, episcopul Romei, care le-ar fi consemnat în scris.

În ambele rînduiele (cartea a doua și cartea a opta), se disting clar cele două părți: Liturghia catehumenilor și Liturghia credincioșilor.

Iată rînduiala Liturghiei Clementine descrisă în cartea a opta, cu mențiunea deosebirilor față de rînduiala din cartea a doua:

Liturghia catehumenilor (cap. 6—10) începe cu 4 sau 5 lecturi biblice, dintre care primele două din Vechiul Testament (Lege și Profeți), iar celelalte din Noul Testament (Epistolele sau Faptele Sfinților Apostoli și Evangheliile). Primele trei lecturi erau făcute de anagnost (citeț), iar a patra (Evanghelia) de diacon sau preot. Între lecturile din Vechiul Testament și cele din Noul Testament se cîntau psalmi responsoriali, de către cîntăreți și popor. Îndată după citirea Evangheliei urma omilia sau predica (atît cîntarea psalmilor cît și omilia sînt menționate numai în cartea a doua).

Urma o serie de patru ectenii, rostite de diacon, dintre care prima pentru catehumeni, a doua pentru energumeni, a treia pentru candi-

8. Ed. mai nouă: Hippolyte de Rome, *La tradition apostolique*, texte latin, introd. et notes, par B. Botte, Paris 1946 (SC, 11 bis); Vezi și B. Botte, *La Tradition Apostolique de Saint Hippolyte. Essai de reconstitution*, Münster-Westfalen, 1963 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, Heft 39).

dații la botez (*competentes* sau *fotizomeni*) și a patra pentru penitenți. Fiecare ectenie era urmată de câte o rugăciune rostită de episcop pentru fiecare din cele patru categorii de participanți la sfânta slujbă, care stăteau în timpul acesta cu capul plecat; apoi ieșeau succesiv din biserică, pe măsură ce erau binecuvântați de episcop, trecând pe sub mâna lui.

După ieșirea penitenților, toți cei rămași se sculau în picioare și începea *Liturghia credincioșilor* (cap. XI ș.u.), cu o nouă ectenie (ectenia mare) și o rugăciune a episcopului pentru credincioși, după care urma sărutarea păcii și spălarea mâinilor liturghisitorilor. Se lua măsuri pentru asigurarea ordinii și a liniștii în biserică. Diaconii aduceau apoi episcopului, la Sfânta Masă, pâinea și vinul alese pentru Sfântul Jertfă, iar episcopul rostea asupra lor o lungă rugăciune euharistică, asemănătoare mai ales cu anafora din Liturghia ortodoxă a Sfântului Vasile. Urma o nouă ectenie, o rugăciune citită de episcop ca pregătire pentru împărtășire și se făcea împărtășirea, în timpul căreia se citea psalmul XXXIII. Se rostea o nouă ectenie și o rugăciune de mulțumire după împărtășire, apoi se făcea concedierea credincioșilor, cu formula : *Ieșiți în pace*, rostită de diacon.

Rînduielei ale Liturghiei, asemănătoare cu cea din Constituțiile apostolice, găsim descrise și în celelalte două documente literare din această categorie, adică în *Testamentum Domini* și în *Rînduiala bisericească egipteană* (Tradiția apostolică a lui Ipolit).

5. Uniformitatea liturgică în primele trei secole

Cu toate că scrierile din grupa «Rînduielilor liturgice» provin din regiuni diferite ale creștinătății (Siria, Egipt și Roma), totuși textele (formulele) și regulile liturgice din ele se aseamănă între ele, uneori pînă la identitate verbală, ceea ce indică pentru toate o sursă comună, care poate fi lucrarea *Tradiția apostolică* a lui Ipolit. Toate descriu deci starea Liturghiei de la începutul secolului III, adică tipul primitiv al Liturghiei din diferitele regiuni ale Bisericii. Consonanța generală a rînduiei din aceste documente, care merge uneori pînă la cele mai mici amănunte, este o dovadă în sprijinul uniformității liturgice care a domnit în Biserica primelor trei veacuri.

BIBLIOGRAFIE

- Protos. Gr. Băbuș, *Agapa și Liturghia în Biserica primară*, în rev. S.T., an. 1954, nr. 7—8.
- P. Batiffol, *L'Agape*, în «Etudes d'Histoire et de Théol. positive», ed. VI, Paris, 1920.
- Același, *Agapes*, în DTC, I, 551—555.
- E. Baumgartner, *Eucharistie und Agape im Urchristentum*, Soloturn, 1909.
- Dom F. Cabrol, *Les origines liturgiques*, Paris, 1906.
- Idem, *La prière des premiers chrétiens* (col. *La vie chrétienne*, 8), Paris, 1930.
- Idem, *La messe dans la liturgie*, în DTC, X, 1346 ș.u.
- F. Cabrol și H. Leclercq, *Monumenta Ecclesiae liturgica*, Vol. I: *Reliquiae liturgicae vetustissimae*, Paris, 1900—1902.
- ✧ Dom. P. Cagin, *L'anaphore apostolique et ses témoins*, Paris, 1919.
- ✕ Idem, *L'Eucharistie, canon primitif de la Messe*, Paris-Tournai, 1912.
- H. Chirat, *L'assemblée chrétienne à l'âge apostolique*, Paris, 1949 («Lex Orandi», n. 10).
- O. Cullmann, *La signification de la Sainte Cène dans le christianisme primitif*, în «Revue d'Hist. et de Philos. relig.», XVI (1936), 1, p. 1—22.
- J. Daniélou, *Les repas de la Bible et leur signification*, în rev. MD, 18 (1949), p. 7—33.
- ✧ L. Deiss, *Aux sources de la Liturgie*, Paris, 1964 (texte privitoare la Liturghia primitivă, de la origini pînă în sec. V. Trad. engl.: *Early Sources of the Liturgy*, London, 1967).
- L. Duchesne, *Origines du culte chrétien*. Ed. V-a, Paris, 1925, pag. 47 ș.u.
- L. Eisenhofer, *Handbuch der katholischen Liturgik*, t. II, Freiburg im. Br., 1933, p. 27—33 (o bună sinteză despre agapă și Euharistie).
- V. Ermoni, *L'Agape dans l'Eglise primitive*, Paris, 1906.
- A. Fortescue, *La Messe. Etude sur la liturgie romaine*. Trad. din engl. de A. Boudinhon, ed. III, Paris, f.a., pag. 101 ș.u.
- A. B. Golubțov, *Liturghia în primele veacuri ale creștinismului* (rus.), în rev. «Bogoslovskii Vestnik» (Vestitorul teologic), Aug.—Dec. 1913.
- J. M. Hanssens, *L'Agape et l'Eucharistie*, în rev. «Ephemerides liturgicae», XLI (1927), 525 ș.u.
- J. A. Jungmann, S. J., *La liturgie des premiers siècles, jusqu'à Grégoire le Grand*, Paris, 1962 (Col. «Lex Orandi», 33), apărută și în trad. engleză: *The Early Liturgy to the time of Gregory the Great*, 1960 și în l. germ.: *Liturgie der christlichen Frühzeit bis auf Gregor den Grossen*, Freiburg-Schweiz, 1973.
- J. F. Keating, *The Agape and the Eucharist in the early Church*, Londra 1901.
- Dom. H. Leclercq, artic. *Agape*, în DACL, I, 775—848.
- W. Nagel, *Geschichte des christlichen Gottesdienst*, Berlin, 1962.
- † F. Probst, *Liturgie der drei ersten christlichen Jahrhunderte*, Tübingen, 1870.
- C. Ruch, *La Messe*, în DTC, t. X, 1, col. 795 ș.u.
- † S. Salaville, *La liturgie décrite par Saint Justin et l'épîcôlèse*, în EO, XII (1909), 129—136, 222—227.
- Ed. Schweitzer, *Gottesdienst im Neuen Testament*, în rev. «Zeichen der Zeit» (Berlin), 1965, nr. 11, p. 393—400.
- P. Trembela, *Originile și caracterul cultului creștin* (în grec.), Atena, 1962, p. 113 ș.u.
- N. Uspensky, *Cina cea de taină și trapeza Domnului* (în rus.), în JMP, an. 1967, nr. 3, p. 70—75 (trad. rom. în rev. MB, an. 1969, nr. 4—6).
- Pr. Prof. P. Vintilescu, *Curs lit. de istoria Liturghiei*, București, 1940.
- E. Werner, *The sacred bridge. Liturgical parallels in synagogue and early church*, New York, 1970.

B.

LITURGHIA CREȘTINĂ DIN SECOLUL IV ÎNAINTE.
RITURILE LITURGICE ȘI LITURGHIIILE CREȘTINE DE AZI

1. Originea și formarea riturilor liturgice

Precum am văzut, unitatea fondului sau rînduiala generală a Liturghiei a fost respectată pretutindeni în Biserica primelor trei veacuri, ceea ce s-a văzut din uniformitatea liturgică pe care am constatat-o în tot cursul acestei epoci. Cu alte cuvinte, Liturghia primelor trei veacuri se înfățișează «ca un tip uniform, dar încă fluid și susceptibil de modificări de amănunt»¹; el are la bază rînduiala Liturghiei Bisericii primare din Ierusalim, oficiată de Sfinții Apostoli, înainte de dispersarea lor pentru misiune, Liturghie pusă mai tîrziu pe seama Sfințului Iacob, fratele Domnului.

Dar atît Sfinții Apostoli însiși cît și ucenicii și urmașii lor la conducerea Bisericilor au adăugat contribuția lor personală la ritul primitiv uniform, adaptînd rînduiala Liturghiei la nevoile și cerințele locale, la caracterul etnic al credincioșilor respectivi, sau la diferitele practici și datini care constituiau specificul vieții lor religioase.

Diversificarea tipurilor locale (regionale) de Liturghii, a început prin multiplicitatea și diversitatea textelor *anaforalei*, adică ale rugăciunii Sfintei Jertfe, care constituia partea principală din formularul sau textul verbal al Liturghiei Euharistice. La început, fiecare ierarh avea dreptul să improvizeze această rugăciune, dîndu-i o redactare personală, brodată pe canavaua acelorași idei sau sentimente, cunoscute și respectate de toți liturghisitorii^{1 bis}. Se păstrează mai ales în bisericile răsăritene nealcedoniene (îndeosebi la sirienii iacobiți), o mulțime de astfel de anaforale, care, pentru a li se da o mai mare autoritate, sînt atribuite, de obicei, unuia sau altuia dintre Sfinții Apostoli sau dintre marii ierarhi și teologi, deși nu toate provin de la aceștia. Unele dintre acestea, distingîndu-se prin adîncimea ideilor lor teologice ori prin frumusețea expresiei literare, au fost întrebuintate mai mult decît altele, devenind uzuale în anumite Biserici locale și dînd numele autorilor lor Liturghiei întregi în care erau folosite, deși, precum vom vedea, Liturghiile nu reprezintă niciodată, în întregimea lor, opera unei singure persoane, ci sînt totdeauna rezultatul

1. Adr. Fortescue, *La Messe*, ed. cit., p. 70.

1 bis. L. Bouyer, *L'improvisation liturgique dans l'Eglise ancienne*, în rev. MD, nr. 111 (1972), p. 7—19.

unei evoluții progresive și îndelungate²; ele sînt o operă colectivă, a Bisericii întregi, formată din clerici și credincioși, operă la care elementul monahal va avea, ca și în evoluția Laudelor bisericești, rolul cel mai important.

Alte anaforale au rămas numai ca piese de schimb, care se întrebuintează, în unele dintre Bisericile necalcedoniene, în cadrul liturghiei comune (uzuale) numai la anumite zile liturgice din cursul anului, înlocuind anaforaua principală a Liturghiei respective. Un element principal, care a introdus de la început o variație în textul și structura feluritelor anaforale, a fost modul diferit cum au fost așezate dipticele sau rugăciunile de mijlocire generală pentru vii și morți³; în unele anaforale acestea au fost plasate *înainte* de sfințirea Darurilor (anaforale de tip alexandrin), în altele au fost puse după sfințirea Darurilor (anaforale de tip antiohian), iar în altele rugăciunile acestea se află risipite în tot cursul anaforalei (anaforalele riturilor apusene).

Dar elementele care reprezentau contribuția personală a marilor liturghisitori și ierarhi, măruntele adaptări locale, precum și micile modificări provenite din dezvoltarea sau accentuarea unui amănunt într-o regiune, a altuia în altă regiune ș.a.m.d., s-au exercitat nu numai în textul anaforalelor, ci și asupra celorlalte rugăciuni și rituri care s-au adăugat, cu timpul, atât înainte cît și după anaforă. Ele au dus treptat la inevitabile variante sau diferențe liturgice, dintre care unele se pot constata încă din secolul al III-lea, prin compararea între ele a textelor liturgice din diferitele documente provenite din acea epocă și enumerate mai înainte.

Aceste diferențe sînt la început mici și neînsemnate. Ele se reduc la variațiuni și divergențe verbale în textul rugăciunilor, la ordinea și numărul lecturilor folosite, ori la textul și numărul imnelor religioase cîntate la slujba Liturghiei etc.

Dar aceste mărunte deosebiri se accentuează, se dezvoltă și se înmulțesc treptat. Astfel, ritul liturgic primitiv uniform, încă fluid și inconsistent, pornit din Ierusalim și răspîndit de Sfinții Apostoli în diferitele Biserici locale create și organizate de ei, s-a cristalizat cu timpul în diferite forme, îndeosebi de atunci cînd rugăciunile au început de a mai fi improvizate și au început să fie așternute în scris. «Puțin cîte puțin, simplele obiceiuri în materie de cult, de la început, au devenit rituri; riturile s-au dezvoltat în ceremonii din ce în ce mai importante și mai complicate; totodată s-a fixat tema rugăciunilor și a formularelor; uzul indica slujitorilor ideile pe care trebuiau să

2. Comp. Adr. Fortescue, *op. cit.*, p. 140, nota 3.

3. S. Salaville, *Liturgies orientales. Notions générales...*, p. 15.

le dezvolte și ordinea în care trebuiau să le trateze. Mai târziu se făcu un ultim pas, adoptându-se formule fixe, care nu mai lăsară nimic pe seama arbitrarului individual sau a hazardului improvizației»⁴.

Dintre diferitele variante liturgice, derivate din ritul uniform primitiv, s-au impus în uz îndeosebi cele din metropolele sau centrele cele mai importante din punct de vedere religios sau misionar și politic sau administrativ. Bisericile locale mai mici și mai noi sau din localități mai puțin importante au luat ca model ori au adoptat rînduiala și formularul liturgic aflate în uz în orașele de căpetenie ale imperiului roman, îndeosebi pe cele din orașele de reședință ale patriarhatelor (Ierusalim, Antiohia, Alexandria și Roma, iar mai târziu Constantinopol). Acestea au înlăturat din uz pe cele periferice și au rămas cu timpul singurele în circulație, fiind puse de obicei sub numele și autoritatea unora dintre marii teologi sau ierarhi și Părinți bisericești, care au păstorit în centrele respective ori au avut legături mai strînse cu ele. Astfel, odată cu înființarea patriarhatelor în secolele IV și V, se ivesc și diferitele forme sau tipuri localizate de Liturghii, corespunzătoare acestor patriarhate; cu un termen tehnic, acestea se numesc *rituri liturgice-surse*, adică rituri originare sau principale, din care vor deriva cu timpul alte grupe (tipuri) de Liturghii.

Înainte de a se stabili o uniformitate absolută pe tot întinsul domeniului de răspîndire a fiecăruia din aceste rituri-surse, rămăsese încă loc pentru oarecare diversitate pînă la un timp, adică se stabiliseră unele diferențe și particularități: într-o parte s-au introdus schimbări în ritul existent, în altele s-au adăugat ceremonii noi ori s-au amplificat ceremonii deja existente ș.a.m.d.

În felul acesta, fiecare dintre riturile originare, legate de patriarhate, se va ramifica pe încetul în mai multe Liturghii derivate, așa precum o limbă se ramifică în dialecte. În Răsărit, un eveniment determinant pentru formarea, fixarea și consacrarea definitivă a Liturghiilor aflate astăzi în uz a fost fărîmițarea unității celor două mari patriarhate răsăritene: al Antiohiei și al Alexandriei, prin despărțirea Bisericilor necalcedoniene (monofizite și nestoriene) de la periferia imperiului roman de răsărit și transformarea lor în Biserici locale autonome și independente de Constantinopol, în urma sinodului de la Calcedon (451). Secolul al V-lea constituie deci o perioadă crucială pentru formarea riturilor liturgice răsăritene; Bisericile necalcedoniene, constituite pe criterii naționale, se vor dezvolta de aci înainte nu numai independent de Constantinopol, dar și separat una de alta,

4. L. Duchesne, *Origines du culte chrétien*, ed. V, Paris, 1925, p. 55—56.

creîndu-și fiecare propriul său rit liturgic. Concomitent, Apusul creștin se dezvoltă și el, din punct de vedere liturgic, pe drumuri proprii, deosebite de cele ale Răsăritului creștin și determinate de geniul (spiritul) specific al latinilor și al popoarelor formate pe vechiul teritoriu al imperiului roman de Apus și creștinate sub tutela religioasă a Romei.

2. Clasificarea riturilor liturgice

Clasificarea riturilor liturgice-surse și a diferitelor tipuri sau grupe de Liturghii derivate din ele, nu este însă uniformă la toți liturghiștii.

Noi adoptăm, conform metodei celei mai mult acceptate, împărțirea tuturor Liturghiilor creștine în patru grupuri sau familii, reducându-le la cele patru rituri — surse principale și anume: ritul antiohian (sirian), ritul alexandrin (egiptean), ritul galican și ritul roman⁵.

Vom vorbi, pe scurt, despre fiecare din aceste rituri în parte, stabilind, la fiecare, originea și caracterele distinctive (specifice), formele cele mai vechi (documentele) și Liturghiile derivate din ele, întrebuințate astăzi în diferitele Biserici creștine.

Toate Liturghiile existente azi în Bisericile răsăritene derivă din cele două Liturghii de origine apostolică: cea a Sfântului Iacob și cea a Sfântului Marcu. Cea dintâi a dat naștere Liturghiilor din grupa ritului liturgic antiohian (Liturghiile de tip sirian), iar cea de a doua a dat naștere Liturghiilor din grupa ritului liturgic alexandrin (Liturghiile de tip egiptean).

3. Liturgia Sfântului Iacob și Liturghiile derivate din ea (Liturghiile ritului antiohian sau Liturghiile de tip sirian)

Liturgia uzuală și reprezentativă a vechiului patriarhat al Antiohiei a fost Liturgia Sfântului Iacob (cel Tînăr), fratele Domnului și primul episcop al Ierusalimului.

Alcătuită la Ierusalim, Liturgia Sfântului Iacob a trecut la Antiohia, unde a înlocuit Liturgia mai veche a acestui oraș, adică ritul antiohian pur, oglindit în Liturgia numită Clementină descrisă în cartea a opta a Constituțiilor apostolice, despre care am vorbit mai înainte. Plecînd de aici, ea a devenit apoi Liturgia întregului patriarhat al Antiohiei, adică a întregii Sirii răsăritene. Rînduiala ei generală din epoca veche se poate reconstitui cu ajutorul datelor din unele

5. Vezi, de ex., Pr. Prof. P. Vintilescu, *Curs de Istoria Liturghiei*, p. 232.

scrieri patristice și documente din secolele IV—V, care descriu întâmplător momente din serviciul liturgic, sau explică rituri și formule din Liturghia timpului și locului respectiv.

Astfel, cea mai dezvoltată descriere a Liturghiei complete este cea din cartea a VIII-a a *Constituțiilor Apostolice*, pe care am numit-o «Liturghia Clementină» (vezi în urmă) și care este de fapt o variantă antiohiană a Liturghiei Sfântului Iacob din sec. IV; o altă variantă, tot siriană, o găsim descrisă în «*Testamentum Domini*»⁶.

În *Cateheza a V-a mystagogică*, Sfântul Chiril al Ierusalimului descrie și explică Liturghia credincioșilor așa cum se săvârșea la Ierusalim pe la mijlocul secolului IV (circa 348)⁷. Același lucru face Teodor al Mopsuestiei († c. 428) în *Catehezele sale baptismale*, explicând Liturghia sirienilor răsăriteni⁸. Date întâmplătoare și izolate asupra formei aceleiași Liturghii la Antiohia spre sfârșitul secolului IV ne furnizează și unele din *Omiliile exegetice ale Sfântului Ioan Gură de Aur*, iar pentru Asia Mică din aceeași vreme, unele din canoanele *sinodului local de la Laodiceea*⁹.

(Liturghia Sfântului Iacob) a fost cea mai răspândită dintre Liturghiile vechi. În secolele IV și V era folosită aproape în tot răsăritul (Siria, Palestina, Asia Mică) și apoi în Grecia. La sfârșitul secolului VII, părinții sinodului quinisex (canonul 32) o pomenesc ca pe o liturghie normală a Răsăritului creștin, alături de cea a Sfântului Vasile (vezi CBO, I, 2, p. 397). Din ea au derivat toate Liturghiile ulterioare folosite la sirienei de vest și de est. În Asia Mică și Grecia ea a dat naștere Liturghiilor mai noi, a Sfântului Vasile și cea a Sfântului Ioan (Liturghiile bizantine), care i-au luat curînd locul. În Ierusalim era încă în întrebuințare

6. Trad. latină în MELV, p. 239—259.

7. Text grec. și trad. lat. MELV, p. 97—111. Text grec. și trad. fr.: Cyrille de Jérusalem, *Catéchèses mystagogiques*. Introd., texte critique et notes de Aug. Piédagnel, trad. de P. Paris, Paris 1966 (SC 126), p. 146—175. Trad. rom. de Pr. D. Feclioru: Sfântul Chiril al Ierusalimului, *Catehezele*, partea II, București, 1945 (Col. «Izv. Ort.»), p. 566—577.

8. Trad. engl. la A. Mingana, *Woodbrooke Studies*, vol. VI: *Commentary of Theodore of Mopsuestia on the Lord's Prayer and on the Sacraments of Baptism and the Eucharist*, Cambridge, 1933. Fragmente în trad. lat., ed. de A. Rücker, *Ritus Baptismi et Missae quem descripsit Theodorus episcopus Mopsuestenus in sermonibus catecheticis...*, Münster, 1933. Trad. fr.: Théodore de Mopsueste, *Les homélies catéchétiques*, trad., introd., index par R. Tonneau et R. Devreesse, Cité del Vaticano, 1949. («Studi e Testi», 145). Trad. rom. de I. V. Paraschiv (Georgescu) în rev. G.B., 1972 (9—10), 1973—1974.

9. Vezi reconstituirile acestei rînduiei, cu indicarea amănunțită a izvoarelor, la: EL, pp. XVII ș.u.; J. M. Hanssens, *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus*, t. II, Roma, 1930, p. 436 ș.u.; F. Van De Paverd, *Zur Geschichte der Messliturgie in Antiochia und Konstantinopel gegen des vierten Jahrhunderts: Analyse der Quellen bei Johannes Chrysostomos*, Roma, 1970 («Orient. Christ. Analecta», 187); A. Hamman, *La Messe, liturgies anciennes et textes patristiques*, Paris, 1964 (Lectres chrétiennes, 9).

în secolul IX, iar în restul Orientului ortodox (Siria apuseană și răsăriteană) s-a menținut pînă prin secolul XII, cînd a început a fi treptat înlocuită de Liturghiile bizantine.

Încă din secolul IV, Liturghia Sfîntului Iacob se oficia în două limbi: grecește la orașe, unde se vorbea această limbă, și în siriacă, la sate. După despărțirea Bisericilor monofizite și nestoriene (sec. V), redactarea greacă a rămas numai în întrebuițarea ortodocșilor din vechile patriarhate, al Antiohiei și al Ierusalimului (numiți și *melchiti*), care au tradus-o și în limba siriacă veche, întrebuițînd-o pînă prin secolele XII—XIII, cînd au adoptat ritul bizantin. Astăzi redactarea greacă se oficiază numai în unele biserici ortodoxe de limba greacă, o singură dată pe an și anume la 23 oct. (ziua Sfîntului Iacob) sau în duminica cea mai apropiată de această dată; iar la Ierusalim se oficiază și în prima duminică după Crăciun, cînd se face pomenire și de Sfîntul Iacob cel mic, între rudele apropiate ale Mîntuitorului.

Manuscrisele în care s-a păstrat textul grecesc al acestei Liturghii (cele mai vechi din secolele X—XII) ne transmit însă o formă evoluată, cu dezvoltări care reprezintă influențe ale Liturghiilor mai noi, derivate din ea (mai ales cele bizantine)¹⁰. Iată, pe scurt, rînduiala acestei Liturghii, așa cum se săvîrșește ea la greci:

După pregătirea Darurilor la proscomidiar, preotul, stînd în fața Sfintei Mese și ușile împărătești fiind închise, zice în taină o rugăciune pentru iertarea păcatelor. Apoi deschide ușile împărătești și rostește, cu voce tare, o formulă doxologică în cinstea Sfintei Treimi (care servește ca formulă de binecuvîntare pentru începutul slujbei), apoi o rugăciune pentru Biserică și o a treia rugăciune pentru cădere. Cădește Sfînta Masă, dă Sfînta Evanghelie diaconului și fac amîndoi vohodul cu Evanghelia, cîntînd împreună imnul «Unule-Născut...»; lasă Sfînta Evanghelie pe amvonul din mijlocul bisericii și se întorc în altar; preotul zice în taină o nouă rugăciune (a intrării și a trisaghionului), iar diaconul, cu fața spre credincioși, zice o ectenie scurtă. Urmează trisaghionul («Sfînte Dumnezeule...») și citirea Apostolului, în timp ce diaconul cădește, iar preotul zice în taină o rugăciune a cădirii. Diaconul zice o a doua ectenie (asemănătoare cu ectenia întreită și cu ectenia de la Litie din ritul bizantin), în timp ce preotul zice în taină rugăciunea Evangheliei (aceeași din ritul ortodox). Diaconul citește apoi Evanghelia, preotul predică de pe amvonul din mijlocul bisericii, apoi se întoarce în altar, unde zice în taină o nouă rugăciune a Evangheliei, în timp ce diaconul zice a treia ectenie, mai lungă, care cuprinde și ectenia de cerere din ritul bizantin; după ecfonisul acesteia, asemănător cu cel dinaintea Heruvicei din ritul bizantin, diaconul rostește o formulă care amintește evacuarea catehumenilor de odinioară din biserică. Credincioșii cîntă apoi heruvicei «Să tacă tot trupul...» (care la noi se cîntă la Liturghia Sfîntului Vasile din Sîmbăta Patimilor), în timp ce diaconul cu preotul fac, în tăcere, vohodul mare, aducînd Darurile de la proscomidiar la Sfînta Masă; în fața Sfîntelor Uși, la intrarea în altar, se întrerupe cîntarea Heruvicei și preotul rostește cu voce tare rugăciunea punerii înaintea a Darurilor (cea de la

10. Ediții și traduceri ale textului grecesc: EL, p. 31—68; Hrisostom Papadopoulos, *Dumnezeiasca Liturghie a Sfîntului Iacob, fratele Domnului*, ed VII-a, Atena 1959, ed. X-a, 1976; *La Liturgie de Saint Jacques*. Edition critique du texte grec, trad. latine, par Ch. Mercier, Paris, 1946 (Col. «Patrologia Orientalis»). — Trad. rom. de T. Tarnavschi, în rev. «Candela» (Cernăuți), an. 1892, p. 328—335; 391—402; 455—466. Alta, mai nouă, publicată de Pr. Alex. Ionescu, în rev. GB, an. 1963, nr. 7—8, p. 663—682.

proscomidie din ritul bizantin: «Dumnezeule, Dumnezeule, Cela ce pe piinea cea cerească...»). După depunerea Darurilor pe Sfânta Masă preotul le cădește, zicînd în taină o rugăciune a cădirii. Se rostește Simbolul credinței, preotul zice în taină rugăciunea păcii și se face sărutarea păcii; preotul zice, din nou, o rugăciune a plecării capetelor, după care urmează un fel de dialog între preot și diacon, apoi între clerici și credincioși pentru binecuvîntarea reciprocă, necesară ca pregătire pentru săvîrșirea Jertfei, asemănător cu dialogul dintre preot și diacon de după intrarea cu Darurile, din Liturghierul ortodox. Diaconul rostește apoi o lungă ectenie mare (mult mai frumoasă și mai cuprinzătoare decît cea din ritul bizantin), în timpul căreia preotul citește în taină patru rugăciuni deosebite și consecutive, dintre care a treia este rugăciunea punerii-înainte a Darurilor, de după vohodul mare, din Liturghia bizantină a Sfîntului Vasile. Urmează apoi formulele introductive la *anaforă*, inclusiv dialogul prefetei, cu unele mici variante verbale față de cele corespunzătoare din ritul bizantin. Preotul începe apoi să citească în taină marea Rugăciune a Sfîntei Jertfe (*anaforă*), întreruptă de aceleași ecfonise și răs-punsuri ale credincioșilor ca și în ritul bizantin, dar cu o participare mai largă a acesteia. Textul *anaforalei* seamănă mai mult cu al *anaforalei* din Liturghia bizantină a Sfîntului Vasile, mai ales în partea finală (dipticele), unde rugăciunile de mijlocire încep cu pomenirea celor vii și continuă cu pomenirea morților, deci invers decît în ritul bizantin.

Urmează o ectenie diaconală, rugăciunea domnească, apoi rugăciunile, formulele și riturile pregătitoare pentru împărtășire, asemănătoare cu cele din ritul bizantin: fringerea Sfîntului Trup, plinirea potirului, turnarea apei calde, încă o rugăciune pregătitoare, apoi împărtășirea clericilor și a credincioșilor, un imn de mulțumire al poporului pentru împărtășire (rezumat al celui corespunzător din Liturghia noastră), o rugăciune a cădirii Darurilor, ectenia zisă de diacon, rugăciunea plecării capetelor zisă de preot în taină, apoi o rugăciune a amvonului, rostită de preot de pe amvonul din mijlocul bisericii; diaconul rostește formula de concediere: «Mergeți cu pace!», iar preotul, din altar, încheie cu o scurtă formulă de binecuvîntare, zisă în taină («S-a binecuvîntat Dumnezeu, Cel ce ne binecuvîntează și ne sfințește pe noi prin împărtășirea Sfîntelor și Preacuratelor Sale Taine, acum și pururea și în vecii vecilor, amin!»).

Precum am văzut, din Liturghia Sfîntului Iacob derivă toate Liturghiile folosite azi în diferitele Biserici răsăritene, calcedoniene și ne-calcedoniene, și anume:

- a) Liturghiile din uzul sirienilor iacobiți (sirienii de vest);
- b) Liturghiile bizantine (Liturghia Sfîntului Vasile și Liturghia Sfîntului Ioan);
- c) Liturghia Bisericii armene și
- d) Liturghiile sirienilor orientali (persanii nestorienii), numite uneori și Liturghii de rit chaldeian.

a) *Sirienii de vest (iacobiți)*, din fostul patriarhat al Antiohiei și cel al Ierusalimului, despărțiți de restul Bisericii după sinodul din Calcedon (451), au păstrat în uzul lor numai *versiunea siriacă a Liturghiei Sfîntului Iacob*, pe care o folosesc și azi ca Liturghie normală, tot în siriaca veche (azi o limbă moartă), introducînd însă unele particularități caracteristice doctrinei lor (ca, de exemplu, adaosul «Cel ce Te-ai răstignit pentru noi» din textul Trisaghionului)¹¹. Liturghia siriacă a Sfîntului Iacob se întrebuițează și la sirienii răsăriteni din

11. Edit. în trad. engl. în EL, p. 69—110. Vezi și A. Rücker, *Die syrische Jakobusanaphora nach der Rezension des Jakob(h) von Edessa*. Mit dem griechischen Paralleltext, Münster im W. 1923 (Liturgiegeschicht. Quellen u. Forschungen, 4).

Malabar (India)¹², precum și la maroniții din Liban (uniți cu Roma), care au primit însă multe influențe latine.

Precum am văzut, deoarece în Biserica veche textul rugăciunii principale din Liturghie, pentru sfințirea Darurilor (*anaforaua* sau *rugăciunea Sfintei Jertfe*), era improvizat de fiecare din ierarhii mai importante, a existat în Răsărit un mare număr de anaforale euharistice. Biserica sirienilor de vest (iacobiți) a păstrat pînă astăzi cele mai multe dintre acestea, și anume 67 anaforale întrebuițate în trecut de sirienii iacobiți, compuse de corifeii lor sau atribuite unora dintre Sfinții Apostoli și Sfinții Părinți. Azi numai o parte dintre ele se întrebuițează în diferite ocazii ca piese de schimb care se adaptează la rînduiala fixă a vechii Liturghii a Sfîntului Iacob¹³.

Există și o Liturghie a Darurilor mai înainte sfințite pentru uzul sirienilor iacobiți, cu o formulă de epicleză adresată Mîntuitorului¹⁴.

b) *Despre Liturghiile bizantine, derivate din Liturghia Sfîntului Iacob*, vom vorbi mai pe larg în capitolele următoare.

c) *Biserica armeană* întrebuițează o singură Liturghie, numită uneori a *Sfîntului Grigore Luminătorul* (apostolul armenilor) și folosită azi atît de armenii gregorienii cît și de cei uniți¹⁵. Ea derivă direct din Liturghia Sfîntului Iacob, așa cum se localizase aceasta în secolul IV în părțile Capadociei, de unde au venit primii misionari evanghelizatori ai armenilor, și poate fi considerată ca reprezentînd un stadiu mai vechi al Liturghiei bizantine, de la care a și primit, de altfel, unele influențe, în afară de cele latine primite începînd din timpul cruciadelor.

Specific ritului liturgic armean este întrebuițarea azimei (care nu este o influență catolică) și excluderea apei de la pregătirea Sfintei Euharistii. Biserica armeană este, de asemenea, singura Biserică orientală care nu folosește anaforale de schimb în formularul Liturghiei.

12. O trad. rom. a acesteia a publicat Pr. Alex. Ionescu, în rev. GB, an. 1963, nr. 5—6, p. 442—467. Trad. germană și studiu de Joh. Madey u. G. Vavanikunnel, *Qurbana. Die Eucharistiefeier der Thomaschristen Indiens*, Paderborn, 1968, p. 115 ș.u.

13. Edit. în LOC, vol. II, și de A. Rücker, A. Raes, H. W. Codrington, ș.a.: *Anaphorae syriacae, quotquot in codicibus adhuc repertae sunt...*, editae et latine versae, Romae. (Pontif. Inst. Orient. Stud.), t. I, fasc. 1 în 1939, fasc. IV în 1940 (Liturghia Sfîntului Ioan Hrisostom).

14. Edit. de H. W. Codrington, *The syrian liturgies of the Presanctified*, în «The Journal of theological Studies», an. 4 (1902—1903), p. 69—100 și an. 5 (1903—1904), p. 369—377, 535—545.

15. Tradusă și în rom. de mai multe ori. Vezi, de ex.: ed. lui V. Mestugean, *Sfînta Liturghie a Bisericii armenie*, București, 1937 (text armean și trad. rom.). Cea mai bună trad. rom., însoțită de studiu introd. și aparat critic, la Arhim. Zareh Baronian, *Liturghia Bisericii Armenie în cadrul celorlalte rituri liturgice răsăritene*, București, 1975.

d) *Sirienii răsăriteni* sau *nestorienii persani* (chaldeenii) din Iran (Persia de altădată), Curdistan și Malabar (în sudul Indiei) și chaldeenii uniți (numiți și *creștini de rit chaldean*) întrebunțează azi o variantă a vechii Liturghii siriene a Sfântului Iacob, cu unele particularități specifice Bisericilor nestoriene, și numită *Liturghia Sfinților Apostoli Addai și Marij (Maris)*, întemeietorii bisericii din Edesa și Seleucia (Addai e Tadeu, unul din cei 70 de ucenici, iar Marij e discipolul lui)¹⁶. Ea se folosește tot în limba siriacă veche.

Pe lângă anaforaua proprie acestei Liturghii, nestorienii mai folosesc încă două din vechile anaforale liturgice răsăritene, ca piese de schimb, și anume: *anaforaua lui Teodor Interpretul (adică Exegetul sau Tîlcuitorul* = Teodor de Mopsuestia † 428), care e întrebunțată în duminicile dintre ajunul Crăciunului și Florii, și *anaforaua lui Nestorie*, întrebunțată la cinci sărbători pe an.

Între alte vestigii de adîncă vechime, care o apropie de tipul sirian primitiv din cartea a opta a Constituțiilor apostolice, Liturghia nestoriană păstrează în rînduiala ei patru lecturi biblice, dintre care una sau două din Vechiul Testament: Lege și Profeti, care se mențin și în ritul sirienilor de vest sau iacobiți.

Caracteristice ritului nestorian sînt: frămîntarea și coacerea de către clerici a pîinii dospite întrebunțate la Liturghie, care alcătuiește o parte a Proscomidiei, apoi lipsa din textul anaforalei a cuvintelor Mîntuitorului de la Cină («Luați, mîncați...» etc.) și așezarea dipticelor înainte de epicleză¹⁷.

4. Liturghia Sfântului Marcu și Liturghiile derivate din ea (Ritul liturgic alexandrin sau Liturghiile de tip egiptean)

Formularul liturgic original și clasic, întrebunțat de Biserica Egiptului, a fost cunoscut sub numele de *Liturghia Sfântului Marcu*, deoarece tradiția atribuie acestui sfînt evanghelist activitatea de evanghelizare a Egiptului. Documentele care ne-au transmis formele ei cele mai vechi, cunoscute pînă acum, sînt :

16. După o tradiție nestoriană, fixarea definitivă a textului acestei Liturghii, în forma transmisă pînă azi, se datorește patriarhului nestorian Jesuyab III, pe la începutul secolului VII.

17. Liturghiile nestoriene au fost editate, în trad. lat., în LOC, vol. II. Trad. engl. în EL, p. 247 ș.u. Trad. rom. de T. Tarnavschi, în rev. «Candela», an. 1892, p. 617—621, 669—682 și 683—686. Trad. germ. și studiu de Joh. Madey u. G. Vavannikunnel, op. cit., p. 12 ș.u.

a) Anaforaua din *Evhologhiul lui Serapion*, episcop de Thmüis (sec. IV)¹⁸, care se caracterizează prin aceea că, la epicleză, se cere coborîrea *Cuvîntului* (ὁ λόγος) pentru prefacerea Darurilor ;

b) Fragmentul de anafora egipteană din secolele VI—VII, scris pe un papyrus descoperit între ruinele unei minăstiri copte de la Dêr-Balyzeh¹⁹.

c) Liturghia descrisă în așa numita *Rînduială bisericească egipteană*, care, precum am spus, nu e altceva decît o traducere (prelucrare) a lucrării *Tradiția apostolică* a preotului Ipolit din Roma (sec. III)²⁰; dar nu toți liturgiștii o consideră o sursă pentru reconstituirea vechii liturghii egiptene.

Pînă în secolul V, Liturghia Sfîntului Marcu a circulat în tot Egiptul în limba greacă. *Redactarea greacă* a rămas mai departe în întrebuințarea ortodocșilor pînă în secolele XII—XIII, cînd a fost înlocuită la ei cu Liturghiile bizantine, din partea cărora primise de altfel încă mai dinainte multe influențe (ca de exemplu: un rit sumar al proscomidiei la început, ritul vohodului mare, imnul «Unule-Născut» și Heruvicul).

După ce însă coptii (populația indigenă a Egiptului) s-au despărțit de Biserica de Constantinopol, adoptînd monofizitismul (451), ei și-au tradus și Liturghia în limba lor națională (coptă), punînd-o totodată sub numele *Sfîntului Chiril al Alexandriei*.

Această *versiune coptă* (Liturghia Sfîntului Chiril) a păstrat mai bine cadrul primitiv al Liturghiei egiptene, deși a primit și ea multe influențe bizantine (limba coptă și anume dialectul ei bohairic se păstrează încă în serviciul liturgic, pe cînd în uzul civil a fost înlocuită cu araba). Versiunea coptă a Liturghiei Sfîntului Marcu păstrează însă și unele expresii în limba greacă, ca : *Κόρις ἐλέησον, Εἰρήνη πᾶσι* (scrise cu caractere copte). Anaforaua acestei Liturghii se întrebuințează azi la copti în timpul Postului Mare, în postul Crăciunului și la pomenirea morților²¹.

În afară de Liturghia zisă a Sfîntului Chiril cu anaforaua ei originală, coptii monofiziți mai au azi două anaforale de origine mai nouă (de tip sirian), dintre care *una numită a Sfîntului Vasile*, care e ana-

18. Ed. mai nouă în MELV, p. 59—64.

19. Vezi textul și coment. din DACL, II, 1881—1895.

20. Ed. de B. Botte, *La Tradition Apostolique de Saint Hippolyte*. Essai de reconstitution, Münster-Westfalen, 1963; Același, Hippolyte de Rome, *La Tradition Apostolique d'après les anciennes versions*. Introd., trad. et notes, 2-e éd., Paris, 1968 (SC, 11 bis).

21. Edit. de A. Rucker, *Die Anaphora des Patriarchen Kyrillos von Alexandria* (Denkmäler altarmenischer Messliturgie, 4), în rev. OC, 31 (1927), 143—157.

foraua normală a coptilor, fiind întrebuințată în cea mai mare parte a anului, și alta numită a *Sfântului Grigore (de Nazianz)*, întrebuințată la sărbătorile Mîntuitorului și în ocazii mai solemne. Amîndouă se întrebuințează în limba coptă, dar există și redactări ale lor în limba greacă, din care au fost traduse²².

Din ritul alexandrin derivă și *Liturghia Bisericii etiopiene sau abisinienne*, oficiată în vechea limbă etiopiană (dialectul gheez). Ea este numită *Liturghia celor 12 Apostoli*, care nu e în fond decît o traducere etiopiană și prelucrare mai dezvoltată a Liturghiei copte a Sfântului Chiril. Există și 14 anaforale de schimb, traduse după cele ale coptilor și ale iacobiților sirieni și atribuite la diferiți autori, ca de exemplu: anaforaua Domnului nostru Iisus Hristos, anaforaua Sfintei Fecioare Maria, anaforaua Sfântului Ioan — fiul tunetului (Evanghelistul), anaforaua Sfântului Atanasie, anaforaua lui Dioscur ș.a.²³. Toate sînt însă de origine mai nouă (unii le socotesc abia din sec. XIII sau după această dată).

Particularitățile principale ale Liturghiilor de rit alexandrin (copte și etiopiene) sînt :

a) La Liturghia catehumenilor se fac patru lecturi din Noul Testament și anume : prima din epistolele Sfântului Apostol Pavel, a doua din epistolele sobornicești, a treia din Fapte și a patra din Sfintele Evanghelii.

b) Epicleza (formula de invocare a Sfântului Duh pentru sfințirea Darurilor), care în liturghiile grupului antiohian e așezată după anamneză, în liturghiile ritului alexandrin este împărțită în două formule, dintre care una înainte de cuvintele Mîntuitorului de la Cină, iar alta după anamneză.

c) Rugăciunea de mijlocire generală pentru Biserică (diptice) e așezată nu după epicleză, ca în ritul bizantin și antiohian, ci mult înaintea ei și anume chiar în cursul rugăciunii euharistice de la începutul anaforalei (Prefața)²⁴.

22. Ambele editate în l. coptă și trad. lat. în CLEU, t. VII, (Romae 1754), p. 45—133. Trad. lat. reed. în LOC, vol. I, p. 57—115; Vezi și J. Doresse et E. Lanne, *Un témoin archaïque copte de Saint Basile*, Louvain, 1960; E. Hammerschmidt, *Die Koptische Gregoriosanaphora*, Berlin, 1957. Există și ediții oficiale pentru serviciul bisericesc, ale Liturghiilor copte.

23. Editate începînd din secolul XVI. Există și ediții oficiale, recente, în l. abisiană și trad. engl.

24. Mai pe larg despre Liturghiile monofiziților și nestorienilor răsăriteni, vezi studiul nostru *Cultul Bisericilor creștine vechi din Orient. Liturghiile riturilor orientale*, în rev. «*Ortodoxia*», an. 1965, nr. 1, p. 83—131 și P. Trembelas, *Riturile liturgice ale Egiptului și ale Răsăritului* (în grec.), Atena, 1961.

I E R U S A L I M

TABLEOU SINOPTIC ȘI RECAPITULATIV
 AL RITURILOR LITURGICE

A. Ritul originar (Ierusal.)	B. R i t u r i liturgice-surse	C. Formele cele mai vechi ale riturilor-surse (azi ieșite din uz)	D. Liturgii derivate din riturile surse (afiate în uz, ieșite din uz)
I. RITUL ANTIHOIAN	<p><i>Lit. clementină</i>» din cart. VIII-a Const. Apost. (ritul pur antiochian)</p>	<p>Redact. <i>greacă</i> (întreb. la sirtenii melchiți până în sec. XIII)</p>	<p>Liturghiile de rit bizantin (în uz azi la toți ortodocșii)</p>
	<p><i>Lit. Sf. Vasile cel Mare</i> (ritul Cezareei Capedociei) <i>Lit. Sf. Ioan Hrisostom</i> (ritul C-politian)</p>	<p><i>Lit. Sf. Apostoli</i> Tadeu și Maris <i>Forma romanizată</i> la Uniții din Malabar și Caldeeni</p>	
I. RITUL ANTIHOIAN	<p><i>Lit. Sf. Iacob</i> (forma ierusalimit. a ritului antiochian)</p>	<p><i>Versiunea siriacă</i> (în uz la sirtenii monofiziți și nestorienți)</p>	<p>Ritul sirtenilor de răsărit (Nestorienți)</p>
	<p>Anaf. lui Nestorie Anaf. lui Teodor Interpretul</p>	<p>Ritul maronit (forma romanizată a lit. Sf. Iacob) în siriacă, în uz la maroniții din Liban (monotehiști)</p>	
II. RITUL ALEXANDRIN (EGIPTEAN)	<p>Versiunea arabă din Didascalia Apostolilor</p>	<p>Anafora din Evh. lui Serapion de Thmuis (sec. IV) Aanafora din M-sul de la Dir-Balizeh</p>	<p>Ritul sirienilor de Apus (monof. sau iacobiti). <i>Lit. siriacă a Sf. Iacob</i> cu 64 anaforale de schimb</p>
	<p><i>Lit. Sf. Chiril</i> al Alex. Anafora Sf. Vasile Anafora Sf. Grigore de Nazianz</p>	<p><i>Lit. bis.</i> abisiniene (etiopiene)</p>	
II. RITUL ALEXANDRIN (EGIPTEAN)	<p><i>Lit. Sf. Marcu</i></p>	<p>Red. <i>greacă</i> (întreb. la egipteni ortodocși până în sec. 12—13), azi inuzitată</p>	<p><i>Lit. Coptilor</i> de azi (monofiziți)</p>
	<p><i>Lit. celor</i> 12 Apost. diferite anaforale de schimb (14)</p>	<p>Vers. coplă (sub numele Sf. Chiril al Alex.)</p>	